

Зміст

Призабута й затінена постать.....	3
Іван непомнящий родства.....	18
Драма в тюрмі	38
Пастух Кузьма Шило.....	49
Пімста.....	64
Черничка	83
Не люби двох.....	92
Живий про живе дбає	107
Вірна дружина.....	126
За плахту	149
Сікутор.....	159
Конокрад Іван Дранка	168
Чи злочинець, чи недужий?.....	179
Грішник.....	213
Примітки	235
Словник маловживаних слів.....	246

ПРИЗАБУТА Й ЗАТІНЕНА ПОСТАТЬ

Багатогранна, сповнена жертовності і глибокої віри в Україну й водночас незаслужено призабута і затінена постать – перші думки, що зринають при згадці імені Олександра Кониського (1836–1900). Причини цього криються в безкомпромісній 40-річній діяльності письменника, яку в Російській імперії трактували як «малоросійську пропаганду» та переслідували його протягом усього життя. Кониському довелося пройти через заслання (1863–1865) внаслідок чого частково втратив зір, жити під поліцейським наглядом, витримати обшуки й інші випробування, а також зазнати підозр у нелояльності як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії. У радянський період ця діяльна постать знову ж таки з ідеологічних міркувань (уже як «буржуазний націоналіст») була поза контекстом наукових досліджень і читачьких інтересів. Можна сказати, що Кониському не пощастило і в сучасній Україні, адже на відміну від багатьох його сучасників, досі немає повного зібрання творів. Лише на короткий час, у середині 1920–1930-х років, окремі з них побачили світ, про-

те це не змінило загальної тенденції замовчування й маргіналізації його творчого доробку.

А втім, говорячи про забуття і затіненість постаті Кониського, варто згадати про його складні, а інколи відверто конфліктні взаємини зі знайомими на той час українськими діячами. Хоча сучасники, зокрема його «духовні вихованці», навпаки, наголошували на винятковій комунікативності письменника, працьовитості та організаторських здібностях, вмінні мотивувати інших до наукової, громадської і творчої роботи. Показовим у цьому контексті є спогад письменника й громадського діяча Олександра Лотоцького, що, серед іншого, зауважив: «Я не знав людини, що більше, ніж він, жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя. Можна любити Україну так як її любив Кониський, – але більш, як він, – любити не можна», та додавав: «Се була людина, що не знала компромісів у національній справі»¹.

Саме принциповість і непоступливість у відстоюванні права української нації та культури на самостійний розвиток і наполягання на дистанціюванні українців від будь-яких російських впливів зумовили гострі розходження передусім з популярним у той час інтелектуалом і публіцистом Михайлом Драгомановим, що радше був прихильником федералізму та соціалістичних ідей. Відповідно, представники кола «драгоманівців», серед яких найвідоміші Іван Франко й Михайло Павлик, здебільшого критично оцінювали погляди Кониського щодо розвитку українського

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. I. – С. 175–176.

суспільства. Письменник же був переконаний у провідній ролі просвітництва для всіх суспільних верств, із особливим акцентом на духовному розвитку особистості. Як адвокат-практик наголошував, що навіть найдосконаліші закони не здатні враз змінити людську натуру. Тож тільки через освіту й моральне вдосконалення можна подолати соціально-економічні негаразди. Кониський, на відміну від його опонентів, пріоритетним бачив саме еволюційний шлях суспільства: «В революцію я не вірю і не покладаю на неї ніякої надії, я вірю тільки в добро од освіти і любові» – ділився він своїми думками з Юрієм Федьковичем.

Однак заради справедливості зазначу, що після смерті Драгоманова Франко дещо змінив своє ставлення до Кониського, і, попри ідейні розходження та особисті образи, саме з-під його пера побачив світ ґрунтовний некролог і перша розлога посмертна розвідка «Про життя і діяльність Олександра Кониського» (1901).

Кониський як діяльна натура залишив по собі глибокий слід у багатьох сферах українського життя: громадський діяч, просвітник, адвокат, меценат, один із ініціаторів і засновників Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Саме він заклав основи шевченкознавства й написав найповнішу на той час біографію Тараса Шевченка «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (1898-1901). Перу Кониського належать сотні поетичних і прозових творів, публіцистичних і економічно-правових статей, що регулярно з'являлися в періодиці Галичини та Буковини: «Зоря», «Галичанин», «Правда», «Діло», а також ро-

сійських спеціалізованих виданнях («Судебный вестник», «Порядок», «Земский обзор» тощо).

Хоч перші поетичні твори й з'явилися на сторінках петербурзької «Основи», як-от вірш «Сиротина» (1861), та все ж як поет і прозаїк був більш знаний і популярний в Галичині. Через поетичне слово Кониський пропагував свободолюбні ідеї та національні прагнення українців, фактично апробуючи їх і поширюючи серед широкого суспільного й етнокультурного середовища. Чудовим свідченням цього є «Молитва за Україну» (1885), яка й сьогодні сприймається як духовний гімн України, хоча поет задумав її передусім як молитву для тогочасних школярів. Залежно від співвідношення тих чи тих пафосних і мовностильових реєстрів у поетичному доробку Кониського виокремлюється ліричне пророцтво («Заповідь»), поетичний маніфест («Моє бажання», «Спокою рабського не хочу я», «Думка (Я не боюсь...)», громадянська елегія («До родини», «Думка» (На скелі високій...)) та інвектива («Пророк» (Ходім, ходім мерщій), «Не вірю клятві я раба», «Ти любиш сидячи у хаті...», «Ви підупали земляки...»). Серед проблемно-тематичної палітри поетової філософсько-громадянської лірики лейтмотивом звучить спектр проблем, пов'язаних з осмисленням буття українського народу, його колоніальним теперішнім, піднесенням національного духу, визріванням ідеї державності і соборності, ролі і місця поета та українського інтелегента в суспільстві.

Та на особливу увагу заслуговує його мала проза, що вирізняється широкою жанровою палітрою – від соціально-проблемних, соціально-психологічних і пси-

хологічних оповідань до сатиричних, образків, фотографій, ескізів, етюдів, алегоричної казки, а також подорожніх і етнографічних нарисів. У ранніх творах Кониського традиційне для української літератури середини ХІХ ст. змалювання життя закріпаченого селянства, проте він не обмежувався тільки цими мотивами. Письменник враховував зміни, викликані новими економічними реаліями пореформеного села, що зумовили появу найманих працівників і позначилися на міжособистісних відносинах.

Оповіданнями середини 60-х років – «Пропаші люди» (не завершене), «Перед світом» – Кониський започаткував в українській літературі новий жанровий різновид повісті – ідеологічну («Вісім день з життя Люлі», «Семен Жук і його родичі», «Юрій Горovenко», «Молодий вік Максима Одинця»), згодом ці літературні форми набувають рис роману («Грішники», «Боротьба»). Повісті й романи Кониський називає хроніками, послідовно змальовуючи сучасні йому події і життя реальних осіб, створюючи тим самим художньо-документальну версію історичної доби. У названих вище творах основним об'єктом художнього зображення постає інтелігент-різночинець, людина нової епохи й соціально-економічних умов. Кониський привертає увагу до проблеми вибору між прихильністю до певного ідеологічного табору, громадянським обов'язком і правом героя бути щасливим в особистому житті. Наскрізною в його ідеологічних творах є метафора «грішник» – так схарактеризовано українського інтелігента, що забув про існування «молодшого брата», ніколи не переймався його проблемами, однак за щасливим збігом обставин або ж,

нарешті, усвідомивши свою «гріховність», віддається корисній роботі на селі.

До цього ж видання увійшли маловідомі та малодоступні широкому читацькому загалу твори Кониського, які відкривають багатогранний світ його зацікавлень як успішного адвоката-практика, так і знавця людської натури. Ці твори свідчать передусім про прагнення прозаїка збагнути природу злочину, механізми гріха та сутність покарання, шляхом розкриття складних моральних дилем і соціальних конфліктів. Сюжети цих творів спираються на його досвід адвоката, що дозволило авторові водночас поєднувати реалістичне відображення судових і правових колізій із психологічним аналізом. Особливу увагу він приділив морально-етичним проблемам, а також питанням особистої відповідальності, громадянського обов'язку та соціальної справедливості.

У філософській та правовій літературі поняття вини зазвичай розглядають як «історично вироблений і культурно закріплений механізм відновлення морального й правового порядку через завдавання страждань його порушнику»². Вина часто визначається як вид моральної санкції з боку суспільства, однак у прозі Кониського все ж таки переважає акцент на самопокаранні, що безпосередньо пов'язано з такими морально-етичними процесами, як каяття й спокута. Прозаїк розглядав каяття в контексті моральної свідомості особистості як один із її рівнів. Людина, що покалася й обрала шлях спокути, прагне насампе-

² Нестеренко В. Вина // Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. – С. 81.

ред змінити свій внутрішній стан, відновити душевну рівновагу, як і втрачений зв'язок із Богом. Тривалість і способи спокутування залежать від тяжкості провини, духовного рівня особистості та її готовності «сплатити» високу ціну за повернення на шлях добра. Зазвичай, якщо не йдеться про особистість, схильну до девіантної поведінки (як-от Петро Товбич з оповідання «Сікутор»), винуватець усвідомлює власну гріховність, прагне виправити поведінку та в окремих випадках навіть розпочати шлях самовдосконалення і духовного зростання. Водночас успішність цих спроб часто залишається сумнівною, адже процес визнання вини потребує глибокої саморефлексії й часу.

Яскравим прикладом цього є оповідання «Черничка», де літня жінка з жалем розповідає про долю юної Соні. Осиротіла в семирічному віці, вона зростала в пансіонах, а згодом стала нянькою у далеких родичів. З часом Соня закохалася у свого працедавця: «поговорила я з ним <...> так з першого разу і почула, що серце моє горнеться до нього, наче він причарував мене». Після передчасної смерті господаря дівчина не може залишатися в його домі, туга за втраченим коханням змушує її аналізувати власні вчинки й усвідомлювати гріховність своїх почуттів. Навіть прощання з речами, що нагадують про померлого коханого, не приносять душевного спокою, тож Соня обирає монастирську келію як місце каяття й спокути. Проте, визнавши провину перед Богом, вона все ж таки не віднаходить внутрішньої рівноваги.

Доволі примітний факт, що оповідачка не засуджує гріховність дівчини: «Твій гріх не від тебе, на те й серце Бог дав, щоб кохати; без кохання і рід людський

зник би». У цих словах звучить глибоке співчуття, прагнення розрадити, зберегти в дівчині віру й життя. Таке бачення перегукується з гуманістичним світоглядом самого Кониського: він не був фанатичним у релігійному аспекті, радше сприймав християнство як один зі шляхів морального вдосконалення людини. Оповідання «Черничка» – це радше роздуми про моральний вибір. Письменник підкреслює, що переступ може статися з кожним, не через злу природу, а через біль, кривду чи глибоку душевну рану. А втім, саме здатність людини усвідомити, розкаятися і спокутувати свою провину й визначає її духовну зрілість.

Серед творів, де зневажені почуття спонукають героїв до крайнощів, можна назвати: «Іван непомнящий родства», «Не люби двох», «Пастух Кузьма Шило» та інші. Так, заголовок «Не люби двох» уже натякає на фаталізм і невідворотність подій. Письменник докладно змальовує психологічний стан юної Домахи, коли вона збагнула обман коханого: «мовчить, тільки зубами скрегоче, наче гвіздком по шибці», «на ній і лица нема: чисто сполотніла», «на душі у неї ключем кипить». А втім, Кониський не деталізує страждань родичів Домахи, тільки констатує зміни у їхній зовнішності (батько: «голова йому за одну ніч молоком взялася»), а сама дівчина, усвідомивши свою провину та неминучість покарання, зважується на такий крок, щоб ще більше не соромити близьких і таким чином не поглиблювати їхнього душевного болю.

Сучасні філософи права наголошують, що у «культурі, де належність до певної групи означає більше, ніж збереження індивідуальності, значною є ймовірність того, що саме сором відіграє роль конститутив-

ІВАН НЕПОМНЯЩИЙ РОДСТВА

Був я адвокатом, недовго був, рік чи два, та й покинув цю професію. Не скажу, як кому, а про мене показалася вона вельми важкою, перше – занадто вона дрочила... Кажуть, що лікарі переживають дуже тяжкі години, сидючи біля тяжкохворих та спостерігаючи німо: хто візьме гору – чи наука, чи смерть. Отже, на мою думку, адвокатів трапляється переживати ще більш тяжкі моменти, ждучи, що скажуть присяжні: чи обвинуватять, чи виправдають. Лікар знає, що пацієнт його, коли не тепер, то в четвер, а не може минути шляху усім призначеного законами природи: «от землі создахомся і в землю підемо». У адвоката нема розваги: він знає, що за словом: «да, виновен» йде в Сибір каторга, довга, часом дуже довга і тяжка, агонія і цілком не природне умирання людини повагом. Найпаче тяжко тоді адвокатів, коли він боронить на суді кого такого, хто, з його погляду, по його щирому та глибокому переконанню, не заподіяв того, в чому його винуватять і винуватий той

«злочинець» тим лишень, що нещаслива доля підвела його під лихі обставини...

Так ото, коли я адвокатував, прийшов якось до мене судовий наказ боронити «Бродягу (волоцюгу) Івана непомнящего родства». Волоцюг, на жаль, і тоді судили без присяжних, самі коронні судді. Суд над волоцюгами недовгий і боронити їх майже нічим... А проте я завжди вважав за свій обов'язок за день чи за два до суду побачитись з кожним своїм клієнтом і побалакати з ним по душі.

«Бродяга Іван», звичайно, сидів в острозі. Поїхав я в острог і казав покликати його до мене. Вартовий привів перед мене чоловіка невисокого на зріст, широкоплечого, але незвичайно блілого, худого, безсилого, чистий мрець! Тільки великі чорні очі давали знати, що це жива людина. Не можна було вгадати його віку: на голові волосся густе, чорне, але довгі і широкі вуси немов обмазані сметаною.

Іван стояв мовчки і понуро дивився на долівку. По виду, я був певен, що Іван родом українець, тим-то повітав його по-українськи:

- Помагай біг вам, Іване!
- Доброго здоров'я! – відповів він кланяючись.
- Ви – Іван?
- Кажуть люди, що Іван.
- А самі ви запевне не знаєте б то?

Він, сливе непримітно, усміхнувся і відповів:

- Коли люди брешуть, так і я з ними.

Я сказав Іванові, хто я і чого приїхав. Він мовчав, тоді я до нього:

- Так що ж? Нічого не маєте чи не хочете повідати?
- Що ж я говоритиму!..

Він підвів очі на вартового. Я зрозумів, що Іван хоче балакати віч-на-віч і казав вартовому вийти в сіни.

– Говоріть, Іване, що маєте?

– Говоріть?.. Та що з того?.. Не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило... нехай судять по закону...

– А не хочете признатись, хто ви?

Іван мовчав.

Я розповів йому, які кари положено таким волоцюгам...

– Байдуже! Нехай судять по закону, аби тільки не били... під різки не присудять?

– Ні, кару по тілу цар скасував.

– Оце добре! За це продовж, Боже, йому віку...

Іван замовк... Я запалив папіроску і мовчки спостерігав Іванову твар.

– Не во гнів вам, – озвався він, – чи не дали б і мені папіроски?

Я охоче вволив його волю, сподіваючись, що Іван охотніш прийде до балачки, і зняв бесіду про всячину, опріч того, про що саме і хотів я почути з вуст «непомнящего родства».

Іван балакав тихо, поважно, поволі, говорив, як людина обметана і бувала в бувальцях. Зайвого слова він не промовив; інколи поводив він рукою по широкому чолу, ніби силкувався щось пригадати... Але про що б він не говорив, все одно говорив рівно, байдуже; наче у нього нема ні крові, ні серця, ні почуття; тільки інколи чудно якось поверне шиєю, та вставить на мене палкі очі... Щохвилини виразніш бачив я, що Іван – не Іван; що чоловік він не простий, не волоцюга... Але що ж! Його добра воля чи признатися, чи ні...

Балакали ми години зо дві. Іван ніже єдиним словом не натякнув, хто він; ніже єдиним словом не нарікав ні на кого, не жалкував на долю, буцім зроду-віку у нього долі не було, ніби дійсно він не відає хто він, де родився, наче він дійсно «бродяга» та й край всьому!.. Дивовижна людина він, думав я собі: дерево, лід, а про те є в нього щось приязне.

– Ну, Іване, дак все ж таки нічого про себе не скажете? – спитав я його, беручись за шапку.

– Нічого... Нехай по закону...

– Мабуть, ви не добре ймете мені віри! А чи знаєте, що нічого з того, щоб ви мені не сказали, я без вашої волі не маю права нікому повідати... все одно, що у попа на духу. Я розпитую вас єдине на те, щоб знати, як ліпше боронити вас на суді...

– По закону...

– Ну прощайте, а коли що треба буде, скажіть тюремному начальству, що ви кличете мене, я зараз прийду до вас.

– Добре, чую, спасибіг вам...

За день мене покликали в острог до Йвана.

За оцей недовгий час Івана не пізнати стало... Твар йому аж потемніла, очі позападали...

– Що скажете, Іване?

– Погано мені, дуже погано, чую, що до суду не доживу...

– Лікареві казали?

Іван махнув рукою...

– Попа мені треба, а не лікаря... лікар не допоможе... лікар душі не тямить... яка у волоцюги душа!.. А вона теж не з лопуцька... Вибачте, що потурбував вас... не